

вивченні історії запорожців, а також пов'язаних з нею історії військово-козацьких формувань в регіоні після 1775 р.

Lyudmyla Novikova

On Zaporozhian Cossack history studies in South Ukraine at the first half of XIXth century (A.O.Skalkovsky's historiography hereditary)

The author of article at the background of general historiography tendencies revealed out the historian A.O.Skalkovsky's (1808-1898) role in the elucidation of Zaporozhian Cossack history and at the determination of South-Ukraine (Odessa) scientific center as the first one within XIX c. in the field of this historical phenomena monograph studying.

УДК 94 (470+571:357.1–058.22)“1863/1864”

Федір Стоянов

СТВОРЕННЯ І СЛУЖБА КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1863-1864 рр.

У статті на основі неопублікованих архівних документів розглянуто процес організації і служби іррегулярних козацьких контингентів Лівобережної України в 1863-1864 рр. З'ясовано, що вони створювалися для участі в “заспокоєнні” польського-національно визвольного руху початку 60-х рр. XIX ст., але їх служба проходила в межах Київського воєнного округу і носила охоронно-поліцейський характер.

Процес інтеграції українського козацтва до політичних, соціальних і воєнних структур Російської імперії в кінці XVIII-XIX ст. питання досить актуальне в сучасній історичній науці. Більшість досліджень з цих питань присвячені скасування особливого полково-сотенного устрою після 1764 р., перетворенню традиційної військової організації козацтва на систему регулярних полків, комплектування яких відбувалося на основі рекрутських наборів, трансформаціям соціально-правового становища українського козацтва Лівобережної України протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. Остаточню вирішити “козацьке питання”, зрівнявши козаків з селянами, уряд Російської імперії не наважувався. Козаки Лівобережної України склали окрему групу державних селян – малоросійські козаки і влада періодично визнавала необхідність створення з цих козаків колишньої Гетьманщини за їх власний кошт іррегулярних частин для участі у війнах кінця XVIII – початку XIX ст., а за це погоджувалась продовжити деякі традиційні привілеї та пільги. Прикладами звернення російського уряду до військового потенціалу лівобережного козацтва стало залучення їх до боротьби з Наполеоном 1812-1814 рр., для участі в приборканні Польського повстання 1830-1831 рр., під час Кримської війни в 1855-1856 рр. та для заспокоєння польського національно-визвольного руху 1863-1864 рр. Останній приклад знайшов відображення лише в статтях енциклопедичного характеру та невеликій спеціальній роботі²⁷². Найвні документи Центрального державного історичного архіву України в м. Київ з фонду «Штаби малоросійських козацьких полків 1863-1864 гг.» (ф. 1346)

²⁷²Казачьи войска: Хроника гвардейских частей/ Под ред. В.К.Шенка. – С.Пб., 1912(Репринт. изд., 1992); Переславський О. Остання Збройна Сила Старої України //Табор. – № 27. – Варшава, 1934. – С. 32.

дозволяють розкрити організацію і службу так званих Малоросійських козацьких полків у 1863-1864 рр., що є метою даної публікації.

Указом від 24 травня 1863 р. російський уряд оголосив набір козаків Полтавської і Чернігівської губерній на службу. Планували сформувати два полки з Полтавської і один з Чернігівської губерній²⁷³, використати їх для приборкання польського національно-визвольного руху на Правобережній Україні та охорони прикордонних з колишньою Польщею губерній.

Кожен полк мав складатися з 7-ми сотень: шести дійових і однієї резервної. Загальна чисельність особового складу становила 1075 чоловік: Полкове керівництво включало командира, його заступника і ад'ютанта, скарбника-квартирмейстера та штаб-трубача. Сотенне керівництво складалося з командира і двох обер-офіцерів. В кожній сотні мало бути по 125 козаків, вісім урядників, вісім ординарців (приказних). Крім цього до складу полку входили старший і молодший урядники, полковий лікар, фельдшер, писар, два коновали, два ковалі, 28 драбантів (денщиків) для офіцерів полку, 15 їздових до возів обозу. Такий штат полків був аналогічним штату малоросійських полків у 1855-1856 рр.

До полків набирали добровольців, а якщо їх не вистачало для комплектації сотень – тих, кого призначали волосні та сільські козацькі збори²⁷⁴. Траплялися випадки уникання служби козаками з різних причин. За згодою і підтвердженням козацьких громад солдат, який не мав змоги чи бажання служити, міг домовитися про свою заміну з іншим козаком, учасники такого договору підписували відповідну угоду²⁷⁵. На дітей, що народжувалися в сім'ях козаків держава видавала матеріальну допомогу продуктами харчування²⁷⁶.

Слід зауважити, що відбір козаків до полків проводився не дуже ретельно, через що вже в процесі служби виявлялися фізично нездатні до “фронтової” служби²⁷⁷. Наприклад, виявилися нездатні до служби козак: Кузьма Казка – “через тушість і безтолковість”, Іван Ніколаєнко – через грижу, Михайло Мотрій – через поганий зір, Тихон Хаволь – через те, що “заїка, слабкий будовою тіла”, Іван Гужель і Григорій Руденко – через “постійну хворобливість і слабке здоров'я”²⁷⁸.

На офіцерські посади запрошувалися особи «всіх вільних станів» – в першу чергу ті, що перебували в запасі або служили в Малоросійських козацьких полках в 1855-1856 рр. Чинovníки державної служби також приймалися на офіцерські посади, окрім сотенних командирів, для яких обов'язковою була наявність стажу військової служби в кавалерії. Малоросійським полкам заборонялось комплектуватися позаштатними офіцерами, а також зараховувати до категорії нижніх чинів представників будь-якого стану, окрім козацького²⁷⁹. На чолі полків перебували призначені імператором досвідчені штаб-офіцери. Посади полкових командирів обіймали: полковник Рахубович – 1-го Чернігівського, полковник Кардашевський

²⁷³ ПСЗ РИ. Собрание II. – Т. XXXVIII, 1963. – Отд. 1. – № 39660.

²⁷⁴ Переяславський О. Остання Збройна Сила Старої України. – С. 24-27.

²⁷⁵ ЦДАУК. – Ф. 1346. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-1 зв., 6-6 зв., 29-29 зв.

²⁷⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 10-10 зв.

²⁷⁷ Там само. – Спр. 1. – Арк. 116.

²⁷⁸ Там само. – Спр. 36. – Арк. 16-16 зв.

²⁷⁹ Там само. – Спр. 149. – Арк. 20-20 зв.

- 1-го Полтавського, полковник Ерделі – 2-го Полтавського полку²⁸⁰. Штаб-квартира 1-го Полтавського полку базувалася в повітовому місті Миргород, 2-го Полтавського полку – місті Лохвиця Полтавської губернії. На початку вересня в місяці розташування козацьких полків прибули офіцери з регулярних кавалерійських частин (Глухівського, Каргопольського, Стародубського драгунських, Чугуївського і Білгородського уланських полків) для поповнення офіцерського складу кожної сотні професійними військовими²⁸¹.

Зброю полки отримували з державних арсеналів. Обмундирування, верхові коні й амуніція надавалася козацькими громадами. Вони повинні були забезпечити своїх рядових пристойним одноманітним одягом, а саме: сукняними жупани, шароварами, чорними овечими шапками та ін. Обмундирування нижнім чином полків не затверджували, але за кожним полком закріплювався особливий полковий колір сукняних верхівок шапок і кушаків (пояси): червоний за 1-м Полтавським полком, синій – за 2-м Полтавським і світло-зелений – за Чернігівським полком²⁸². Козакам дозволялось носити свою звичайну зачіску, вуса і бороди. Козаки й урядники озброювалися піками, рушницями і шаблями. Приказним і сурмачам замість рушниць і пік передбачалось мати пістолети²⁸³. З розташованих поблизу піхотних і кавалерійських регулярних полків до козацьких підрозділів відкомандировувалися кадрові нижні чини й унтер-офіцери, до завдання яких входило навчання козаків правилам користування зброєю²⁸⁴.

Форма для офіцерів установлювалася загальноросійського козацького зразка. Вони носили короткі жупани темно-зеленого кольору, такого ж кольору шаровари та чорні шкіряні чоботи. Мали срібні пагони з номером полку і літерою губернії. Колір кушака (пояса) і сукняного верха папки визначався відповідно кольору в полку. Озброєння офіцера складалося з кавалерійської шаблі і пістолета²⁸⁵. Формування полків відносилось до компетенції Полтавської і Чернігівської палат державного майна, які мали забезпечувати полки продовольством і фуражем для коней під час перебування їх на території цих губерній.

Основним заняттям козаків, після зарахування до полку і прийняття присяги були військові вправи, практичні і тактичні навчання. Навіть до того моменту, як полки отримали зброю з арсеналів, навчання проводилися простими дерев'яними палицями, що імітували шаблі і піки²⁸⁶. 16 вересня 1863 р. в Полтаві імператор Олександр II оглянув козацькі полки і залишився “для першого разу задоволений”²⁸⁷. В листопаді 1863 р. за успіхи у формуванні козацьких полків імператор нагородив полковника Ерделі орденом Святого Станіслава II ступеня²⁸⁸.

²⁸⁰ Там само. – Спр.184. – Арк. 2-4; Спр. 25. – Арк. 1.

²⁸¹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 115, 116 зв.

²⁸² Переяславський О. Остання Збройна Сила Старої України. – С. 24-27.

²⁸³ ЦДАУК. – Ф. 1346. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 108.

²⁸⁴ Там само. – Арк. 109 зв.-110, 123.; Спр. 122. – Арк. 301-301 зв., 321-321 зв., 439; Спр. 172 – Арк. 30.

²⁸⁵ ПСЗРИ. Собрание II. – Т. XXXVIII, 1863. – Отд. 1. – № 39660.

²⁸⁶ ЦДАК. – Ф. 1346. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 7-7 зв.

²⁸⁷ Там само. – Арк. 21-21 зв.

²⁸⁸ Там само. – Арк. 43.

Козаки залучались для допомоги поліції та вирішення надзвичайних ситуацій, зокрема, ліквідації пожеж влітку 1863 р. у Полтавській губернії²⁸⁹.

За розпорядженням Військового міністерства від 8 вересня 1863 р. три Малоросійські полки передавалися у розпорядження командуючого Київським військовим округом під командування генерал-ад'ютанта Анненкова²⁹⁰, але протягом зими 1864 р. перебували ще на квартирах поблизу Полтави і Чернігова²⁹¹. Місцеві жителі, в яких квартирували козаки, часто скаржились на складність утримання такого постою. Так, жителі села Вороненці зверталися до командира 1-го Полтавського полку полковника Кардашевського з проханням перевести в інший населений пункт 2-гу сотню цього полку через те, що селянські двори, яких не більше 120, не мають відповідного продовольства для козаків і приміщень для утримання козацьких коней. Козаки розмістили своїх коней разом з рогатою худобою господарів, через що худоба почала хворіти²⁹². Однак вирушити до місць нової дислокації малоросійські полки змогли лише в квітні. 1-й Полтавський полк в травні був розташований в Києві та його передмістях²⁹³. 2-й Полтавський полк – у містечку Чуднів Волинської області²⁹⁴, де увійшов до складу особливого Житомирського військового з'єднання під командуванням генерал-лейтенанта Хитрово²⁹⁵. Чернігівський полк розмістився у містечку Тальне Київської губернії, а 7-ма Глухівська резервна сотня цього полку перебувала на Шосткінському пороховому заводі як військова залога²⁹⁶. В цей період козацькі підрозділи несли охорону російсько-польського прикордоння, об'єктів військово-промислового комплексу і виконували поліцейські функції.

Під час служби малоросійські козацькі полки не обминули такі явища, як дезертирство через “надмірне волелюбство” та незвичну для більшості козаків жорстку військову регулу, утиски з боку офіцерів²⁹⁷; “пництво і нічне шптаніє”, “нетвереза поведінка, буйство і бійки”, “втрата козацьких речей”, “невиконання наказів, нестаранність до служби, затяте прирікання з сотенним командиром”. Найбільш розповсюдженим покаранням були арешти і відбування покарання на полковій гауптвахті протягом декількох тижнів, пониження в посаді (для унтер-офіцерів), а також тілесні покарання (від 25 до 100 ударів батогами)²⁹⁸. Так, унтер-офіцер 2-го Полтавського полку Неверовський, який образив сотенного вахмістра отримав два тижня арешту – перший провів в карцері на хлібі і воді, другий – “в чорних роботах на конюшні”²⁹⁹.

Однією з численних проблем у полках стали хвороби, через що вмирала значна кількість козаків³⁰⁰, особливо багато життів забрала епідемія тифу (“тифозна гарячка”).

²⁸⁹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 109,119.

²⁹⁰ Там само. – Спр. 25. – Арк. 15.

²⁹¹ Там само. – Арк. 25.

²⁹² Там само. – Спр. 1. – Спр. 26. – Арк. 1.

²⁹³ Там само. – Спр. 26. – Арк. 5-13.

²⁹⁴ Там само. – Спр. 156. – Арк. 3-4.

²⁹⁵ Там само. – Спр. 156. – Арк. 28-28 зв., 29-29зв. 34-36.

²⁹⁶ Там само. – Спр. 184. – Арк. 2-3, 6-6 зв.

²⁹⁷ Там само. – Спр. 128. – Арк. 1-1 зв., 63.; Спр. 128. – Арк. 8-8 зв.

²⁹⁸ Там само. – Спр. 184. – Арк. 36

²⁹⁹ Там само. – Арк. 30 зв.

³⁰⁰ Там само. – Арк. 1, 14, 47.

Керівництво вживало усі необхідні заходи, щоб зменшити можливість зараження і зберегти більшу частину особового складу в полках³⁰¹. Цікавим є те, що профілактика полягала в тому, щоб вмиватися зранку, раз на тиждень відвідувати баню, голити бороди раз в два-три дні, не їсти зіпсованих овочів, не пити горілку, не приховувати хворобливого стану, не лікуватися у “бабок”, а звертатися лише до полкового лікаря³⁰².

Після того як безпосередньо небезпека польського національно-визвольного руху для територій Київської губернії минула, навесні-влітку 1864 р. козакам Малоросійських полків дозволили у вільний час найматися на роботи до місцевих господарів³⁰³. Зароблені наймом гроші, планувалося розділити так: одну третину направити на покращення їжі нижнім чинам, а дві третини – розділити порівну між козаками. Наказом від 26 липня 1864 р. козацькі полки були розформовані, що реалізовувалось до грудня місяця. Рядові козаки звільнялися в безстрокову відпустку на 15 років і мали повернутися в Полтавську і Чернігівську губернії³⁰⁴. Кадрові нижні чини поверталися у ті військові кавалерійські і піхотні регулярні частини, звідки вони були відряджені до Малоросійських полків. Офіцери могли продовжити службу в армії або стати «позаштатними чиновниками при канцелярії губернатора з виплатою зарплатні»³⁰⁵. Кожен офіцер обов'язково повинен був подати персональне клопотання на ім'я імператора про дозвіл служити або піти у відставку. Для офіцерів, які йшли у відставку через хворобу або були звільненні зі служби через погану поведінку і недбалість діяли відповідні Положення, що регулювали їх статус і дії³⁰⁶.

Частина офіцерів продовжила службу в поліції, частина в кавалерійських регулярних частинах. Наприклад, корнеті 2-го Полтавського полку Худько і Родзевич, поручики Лисенко і Полянський виявили готовність обійняти посади станових і поліцейських приставів або їх помічників у будь-якому поліцейському відділі Київського генерал-губернаторства³⁰⁷. Очевидно, керівництво схвально поставилося до такої ініціативи й запропонувало їм декілька вакантних посад³⁰⁸. Максимально враховуючи побажання служити в кавалерії, військове начальство направило корнетів Гасса і Алексі в Рижський драгунський полк, корнета Павленка – в Одеський уланський полк, корнетів Кузьміна і Ладнадишева – в Київський і Олександрійський гусарські полки відповідно³⁰⁹.

Під час розформування в листопаді 1864 р. за відмінну службу по три офіцери з кожного полку отримали нагороди – ордени Святої Анни 2-го ступеня, Святого Володимира 2-го ступеня, Станіслава 3-го ступеня, майорські чини та грошові виплати від 234 до 147 крб.³¹⁰

³⁰¹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 126.

³⁰² Там само. – Спр. 100. – Арк. 10-11 зв.

³⁰³ Там само. – Спр. 122. – Арк. 246-246 зв.

³⁰⁴ Там само. – Спр. 184. – Арк. 4; ПСЗРИ. Собрание II. – Т. XXXIX, 1864. – Отд. 1. – № 41112.

³⁰⁵ Там само. – Спр. 165. – Арк. 16, 35, 32-33 зв., 39, 60-65 зв., 78-78 зв., 130.

³⁰⁶ Там само. – Спр. 149. – Арк. 13-13 зв.

³⁰⁷ Там само. – Арк. 45-45 зв., 46-46 зв., 51-51 зв., 52.

³⁰⁸ Там само. – Арк. 57-57 зв., 59.

³⁰⁹ Там само. – Спр. 172. – Арк. 1-5, 7-7 зв., 32, 35-35 зв., 48; Спр. 172. – Арк. 7, 43-43 зв.

³¹⁰ Там само. – Спр. 184. – Арк. 91-91 зв.; Спр. 174. – Арк. 36-36 зв.

Таким чином, козацькі полки Лівобережної України створювалися на початку 60-х рр. XIX ст. для участі в заспокоєнні польського-національно визвольного руху, але їх служба проходила лише в межах Київської і Волинської губерній і носила охоронно-поліцейський характер.

Fedir Stoyanov

Establishment and service of the Livoberezhna (Left-Bank) Ukraine Cossacks regiments in 1863-1864

In the article on the basis of the unpublished documents the author has considered the process of establishment and service of the irregular Cossack troops in 1863-1864 at the Left-Bank Ukraine. It has been found out, that they were created for participation in "pacification" of Polish national movement at the beginning of 1860-ties, but were not used for mentioned purpose. The service of Ukrainian (malorossian) horse Cossack district had a police character and was not long.

УДК 93(477.5)“19”

Людмила Маленко

Ф. А. ЩЕРБИНА І ЙОГО “ІСТОРИЯ КУБАНСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА”

У статті висвітлюється історіографічний та археографічний доробок Ф. А. Щербини у галузі історії кубанського козацтва і Кубані. Особлива увага приділена складній долі зібраних ним історичних джерел.

У лютому 2005 р. виповнилася 156-та річниця з дня народження Федора Андрійовича Щербини. Ювілейні роковини видатного громадського діяча, історика, статистика, економіста, соціолога, автора віршованих поем “Чорноморці” (1919 р.) і “Богдан Хмельницький” (1929 р.), члена-кореспондента Петербурзької АН (з 1904 р.), дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка (1924 р.), професора Українського Вільного університету й одночасно професора статистики Української господарчої академії у Подєбрадах (1922–1936 рр.) широко відзначалися в Російській Федерації і, зокрема, на Кубані. На батьківщині дослідника пройшли: традиційна міжрегіональна науково-практична конференція “Науково-творча спадщина Федора Андрійовича Щербини і сучасність”, виставки матеріалів Ф. А. Щербини у Літературному музеї Кубані та Історико-археологічному музеї-заповіднику ім. Є. Д. Феліцина, читання та постановки творів діяча. Мета заходів – привернути увагу дослідників різних країн до наукової спадщини вченого. В Україні ця дата пройшла не поміченою, не згаданою. А така людина як Ф. А. Щербина варта того, щоб про неї пам'ятали, гідно оцінили її науковий доробок, переосмислили надруковане, сприяли появі на світ ще не уведених до наукового обігу матеріалів ученого.

Особливе місце у творчому доробку Ф. А. Щербини посідають праці з історії козацтва та Кубанського краю. У 1884 р. була опублікована його праця “История самоуправления у кубанских казаков”. Він брав участь у формуванні збірника “Кубанское казачье войско (1796–1888)” і написав до нього нарис “История